

DRAMA EXPATRIERII ÎN EPOPEEA VERGILIANĂ: *LITORA CUM PATRIAE LACRIMANS PORTUSQUE RELINQUO* (AEN., III, 10)

Maria SUBI
(Universitatea de Vest din Timișoara)

maria.subi@e-uvv.ro

The Tragedy of Expatriation in Vergil's Poem

The third book of Vergil's poem offers a complex image of Aeneas's journey, which begins on the night of the fall of Ilium. This is an utter, total disaster, which gives the survivors no hope of salvation and no alternative. Their only solution remains exile, and to that end they are also guided by the auguries sent by the gods: *Auguriis agimur divum* (Aen., III, 5). Even though a great destiny awaits him, promised to him through recurrent divine omens (e.g. the numerous prophecies contained in the poem), the Vergilian hero lives acutely the tragedy of expatriation; a terrible sense of being crushed and banished comes over him, a feeling experienced by someone forced to abandon forever *litora patriae*, their ancestral land. To gain a better understanding of the scale of Aeneas's and his companions' tragedy, one needs to clarify the notion of *fatherland* for the ancient mindset. *Terra patrum* represents the holy land where the bones of the forefathers are buried, the quintessence of religion and life. Thus, it becomes fairly easy to grasp why the ancients would not leave their homes unless forced by catastrophic events or summoned by imperious divine beckoning, as in the Vergilian text. But even as he is sailing away from the Phrygian shores, the protagonist acknowledges, as expected, the necessity to remake elsewhere the sacred and accommodating space left behind, that familiar "home" – to that end he begins his journey only with his family and gods by his side: *Feror exul in altum/ Cum sociis natoque, Penatibus et magnis dis* (Aen., III, 11-12). *Penātiger* as well as *dux*, Aeneas is the one preordained to propagate the cult of the ancestral Penates and to found, on Italic land, a new state from which will descend, centuries later, the glorious Rome. It is an apothotic finale, only just glimpsed in the shadow of the future – an ending intended to compensate for the tragedy of Ilium, the suffering of expatriation, and also for the long and arduous voyage to Italy, the promised land, the safe haven of Trojan hopes.

Keywords: *ruin; fate (fatum); tragedy; exile; fatherland; glorious Rome.*

Cartea a III-a a epopeii vergiliene ne oferă un tablou complex al pătimirilor marine și terestre ale dardanului Aeneas – pătimiri anunțate încă din prolog: *multum ille et terris jactatus et alto* (Aen., I, 3) / „Ce multe/ A pătimit el, vânzolit pe mare/ Și pe uscat” (trad. G.I.T., p. 33) – și care se derulează într-un ritm alert, urmând traseul peregrinărilor eroului și ale soților săi.

Relatăta de Aeneas cu emoția celui direct implicat în evenimente, povestea pribegiei teucrilor începe din noaptea căderii Troiei, momentul nefast, când, conform voinței divine (*visum Superis*, Aen., III, 2), este nimicită puterea Asiei și neamul nevinovat al lui Priam: *res Asiae Priamique evertere gentem/ Immeritam* (Aen., III, 1-2) „zeii găsiră cu cale să surpe puterea/ Asiei, fără de vină stârpind pe poporul lui Priam” (trad. Coșbuc, p. 89). Strâns legată semantic de verbul *evertere* („a răsturna, a dărâma, a nimici”), secvența *ceciditque superbum/ Ilium* (Aen., III, 2-3) „Ilium [...] a perit” (trad. Coșbuc, p. 89) se plasează și ea într-un registru imagistic puternic descendent. Viziunea – sumbră – a surpării Iliumului din înalțuri contribuie astfel la construirea

acelei atmosfere de melancolie și tristețe, care se face simțită în opera poetului (vezi Papu [1967]: 37-40) și care poate fi atașată „și la dezolata conștiință a «deșertăciunii», reflectată ca motiv în toată poezia orientului” (Papu [1967]: 39): *vānitas vanitatum, omnia vānitas* „deșertăciune a deșertăciunilor, totul este deșertăciune”.

În continuare, autorul se concentrează asupra priveliștii tragice oferite de urbea frigiană, care fumează în noapte, verbul *fumat* așezându-se, alături de *evertēre* și *cădere*, în perimetrul aceluiasi limbaj al nimicniciei și deșertăciunii universale. Demn de menționat, în acest context, este și faptul că, în opoziție cu aspectul finit al perfectului *cēcīdit*, prezentul *fumat* are o valoare durativă, căci, dacă prăbușirea cetății s-a săvârșit deja, fumul stăruie încă, amintitor al prăpădului nimicitor, iar reprezentările cărora le dă naștere trimit din nou către repertoriul depresiv al poemului: „Pe de o parte puterea acestui element de a simboliza sfârșitul, ultima consumare a unei distrugerii (*neptunica Troie-i ruini fumegānde* – III, 3), iar pe de altă parte componența sa sufocantă ce alungă viața, culoarea neagră, precum și spectacolul vastei extensiuni pe care-l oferă, au făcut dintr-însul un motiv predilect la Vergiliu”, scrie Edgar Papu (Papu [1967]: 42). Asociat cu viziunea dezolantă a sfârșitului, verbul *fumat* este însoțit de un ablativ separativ, *humo*, menit să sublinieze efectele devastatoare ale incendierii orașului, ars în întregime (*omnis*), din temelii (*humo*): *omnis humo fumat Neptunia Troja* (*Aen.*, III, 3) „și-n fum scufundatu-s-a Troia” (trad. Coșbuc, p. 89). Asistăm, deci, la un dezastru total, complet, care nu oferă supraviețuitorilor nicio speranță de salvare, nicio alternativă – singura lor soluție rămânând expatrierea, exilul, spre care îi îndrumă, de altfel, și augurile trimise de zei: *Auguriis agimur divum* (*Aen.*, III, 5) „Noi străduirăm, mânați de semne din ceruri” (trad. Coșbuc, p. 89), căci zeii, prin semnele trimise (*auguriis [...] divum*), sunt adevărații autori ai acțiunii, în vreme ce oamenii, supuși, se lasă purtați de aceste forțe superioare lor (vezi pasivul *agimur* „suntem mânați”).

Reflectând voința zeilor în forme vizibile, *auguria*¹, indiciile prin care *immortales* și-au făcut simțite intențiile, sunt multiple în textul vergilian: pot fi enumerate, în acest sens, apariția onirică a lui Hector (*Aen.*, II, 270-295) și cea spectrală a Creusei (*Aen.*, II, 772-791), semnul de foc de pe fruntea lui Iulus Ascanius, în noaptea incendierii Ilionului (*Aen.*, II, 680-691), ca și steaua căzută pe creștetul muntelui Ida (*Aen.*, II, 692-703) etc. Aceste *auguria* îl determină pe erou să treacă neîntârziat la acțiune, construind o flotă la poalele Antandrosului și ale munților Ida, de unde pribegii își vor lua lemnul necesar alcătuirii vaselor: *classemque sub ipsa/ Antandro et Phrygiae molimur montibus Idae* (*Aen.*, III, 5-6) „Clădirăm/ Flota sub muntele-Antandros și sus, prin pădurile Idei” (trad. Coșbuc, p. 89). De aici, Aeneas și ai săi sunt mânați în surghiun, să caute (*quaerere*) din loc în loc refugii (*diversa exilia*) și meleaguri pustii: *Diversa exilia et desertas quaerere terras* (*Aen.*, III, 4) „Dezmoșteniți s-alergăm, căutându-ne goale ținuturi” (trad. Coșbuc, p. 89). Pentru a lămuri imaginea multiplelor căutări, este necesară, mai întâi, o mențiune cu privire la calificativul *dīversa*, dat fiind că prefixul *dis-*, din componența sa (*dis-versa*), este prefixul risipirii și, cu ajutorul lui, se sugerează împrăștierea spațială, căci periplul urmașilor lui Dardanus se consumă de-a lungul și de-a latul bazinului mediteranean (în Tracia, Delos, Creta, Epir, Cartagina, Sicilia etc.), înainte ca ei să ajungă la ținta promisă. Cât despre sintagma *desertas [...] terras*, aceasta trebuie înțeleasă nuanțat, *hic et nunc*, câtă vreme nu e vorba de un loc deșertic, ci *potens [...] ubere glaebae* (*Aen.*, III, 164) „puternic [...] prin rodnicia

¹ Derivat din rădăcina verbului *augēō*, *auxī*, *auctum* ‘a face să crească, a mări, a spori’, termenul *augūrium*, -iī a însemnat mai întâi ‘spor dat de zei unei întreprinderi umane’, apoi ‘prevestire (favorabilă)’, ‘semn divin, semn prevestitor’ (Ernout, Meillet 2001: 56). Inclus în limbajul sacral, sfera sa semantică era mult mai largă decât a lui *auspicium*, el acoperind toată gama proceselor divinatorii romane, de la observarea păsărilor (*auspicium*) ori a măruntaielor de animale (*haruspicium*), până la observarea fenomenelor cerești, a stelelor și a fulgerelor sau până la interpretarea numerelor (*Babylonios/ temptaris numeros*, Horatius, *Carmina*, I, XI, 2-3) ori a viselor etc.

gliei” (trad. G.I.T., p. 137), un loc care este, totuși, puțin locuit și lesne de luat în stăpânire. Dar, deși acest pământ al făgăduinței – scopul călătoriei lor –, le-a fost dezvăluit, oamenii sunt, în continuare, derutați de vagul determinărilor spațiale, fiindcă *Hesperia* (*Aen.*, II, 781) este „țara de la apus”, care însă poate fi Italia sau Spania, iar întrebările ce se nasc de aici se traduc prin două propoziții interogative indirecte, subordonate amândouă lui *incerti* ‘nesiguri’ și construite cu modul conjunctiv, mod prospectiv prin excelență, care se deschide spre un viitor, în care nedumeririle și întrebările vor căpăta un răspuns: *Incerti quo fata ferant, ubi sistere detur* (*Aen.*, III, 7) „Neștiutori în ce părți ne vom duce și unde ni-e ținta” (trad. Coșbuc, p. 89).

Într-un atare context, soarta direcționează drumul teucrilor; ea îi poartă: *fata ferant* (*Aen.*, III, 7). Element esențial, laitmotivul primelor cărți ale *Eneidei* (vezi Ștefănescu: 118), *fatum* este acea forță impersonală și nedefinită, asimilată cu ideea de ordine universală, care își exercită puterea cu o rigoare implacabilă și e situată deasupra oamenilor și a zeilor, actorii „omenești și chiar cei divini” fiind văzuți ca „instrumente” ale sale (Ștefănescu: 117). *Fatum*ului i se supune Aeneas, orientându-se către viitor, un viitor strălucit, dezvăluit prin repetate revelații divine (vezi profețiile din *Aen.*, I, 19-22; I, 257-296; III, 94-98; III, 154-160 etc.). Și întreg poemul vergilian nu e decât istoria împlinirii trudnice a acestui destin măreț, hărăzit stirpei lui Aeneas, care este menită să domnească în pace și cu dreaptă măsură asupra întregului pământ:

Certe hinc Romanos olim, volventibus annis,/ hinc fore ductores, revocato a sanguine Teucri,/ qui mare, qui terras omni dicione tenerent (*Aen.*, I, 234-236) „Că-n lunga anilor rostogolire,/ Din primenitul sînge al lui Teucru,/ Din aști troieni, ivi-se-vor romanii,/ Ivi-se-vor semeții domni ai lumii,/ Stăpîni pe-ntreg pămîntul și pe ape” (trad. G.I.T., p. 45).

Supunându-se îndemnurilor zeești și comandamentelor acestui *fatum*, care le guvernează drumul, dardanizii își finalizează preparativele de plecare, rezumate într-un enunț lapidar: *Contrahimusque viros* (*Aen.*, III, 8). Verbul *contrahîmus*, compus din prefixul sociativ *con-* și *trăho*₃, desemnează strângerea laolaltă a celor ce au supraviețuit distrugerii Ilionului (*contrăhō*₃ ‘a aduna, a strânge’), complementul său de obiect fiind *viros* = *homînes*: *Contrahimusque viros* „Deci ne-adunarăm, bărbații” (trad. Coșbuc, p. 89). Este tabloul pe care l-a reprodus Rubens într-una din picturile sale, datată 1602-1603, care se intitulează *Aeneas și familia lui plecând din Troia*: în această pictură, Aeneas și ai lui – bărbați, femei și copii – sunt zugrăviți la malul mării, în vreme ce, în spatele lor, se întrezărește pojarul mistuind zidurile cetății, iar în dreapta se arată un petec de mare, precum și catargele și pânzele corăbiilor gata de plecare.

Peter Paul Rubens, *Aeneas și familia lui plecând din Troia*, 1602-1603

Iată cum este redată aceeași imagine, surprinsă de poetul mantuan:

Atque hic ingentem comitum adfluxisse novorum/ Invenio admirans numerum, matresque virosque./ Collectam exsilio pubem, miserabile vulgus./ Undique convenere animis opibusque parati/ In quascumque velim pelago deducere terras (Aen., II, 796-800) „Și aflu-aici că soți, în mare număr./ Venit-au alții noi – mă minun foarte –/ Mulțime hărăzită pribegiei,/ Norod sărman, sosit de pretutindeni./ Cu ce-au putut să smulgă dintre flăcări,/ Cu sufletul lor mare, ei sunt gata/ Să meargă peste mări spre alte țarmuri./ Oriunde aș fi vrut să-i duc” (trad. G.I.T., p. 123-124).

Acțiunea descrisă aici este plasată temporal de Vergilius prin sintagma *prima aetas*, ce identifică momentul ales pentru plecare – primăvara, anotimpul prielnic navigației: *Vix prima inceperat aetas (Aen., III, 8)* „De-abia-n primăvară dăduse” (trad. Coșbuc, p. 89).

În acest punct al narațiunii epopeice, este adusă în prim-plan figura lui Anchises, părintele lui Aeneas: *pater Anchises (Aen., III, 9)* – termen reverențios, utilizat, în limbajul religios și juridic, „cu privire la toți cei pe care voiai să-i onorezi”, fie zei, fie oameni, întrucât el semnifică ideea „de putere, de autoritate, de demnitate maiestuoasă” (Coulanges 1984, I: 129-130). În poemul vergilian, apelativul *pătēr*, înzestrat cu o valoare solemnă, socială și religioasă, moștenită din indo-europeană (vezi Ernout, Meillet 2001: 487-488), i se cuvine, de drept, mai întâi părintelui lui Aeneas, care îndeplinește funcția de *rex* și care, „cu autoritatea vârstei și a științei sale augurale” (Creția 1978: 50), deține „supremația sacerdotală” (Coulanges 1984, I: 130). Simbolic – din acest punct de vedere – este modul în care este reprezentat vârstnicul tată de către sculptorul italian Gian Lorenzo Bernini, ce îl înfățișează purtat de fecioru-i pe umeri: *seniorque pater, pia sarcina nati (Ovidius, Heroides, VII, 107)* „tatăl bătrân, cuvioasă povară” (p. 105).

Gian Lorenzo Bernini, *Aeneas, Anchises și Ascanius*, 1618-1619

„Dar bătrânul nu este singur pe umerii fiului său: el ține în mâini ce au ei mai de preț, obiectele sfinte și Penații patriei – acele *sacra* și acei *deos* pe care îi anunțase Hector și îi adusese Panthus, la primele izbucniri ale nefericirii obștești, din cetățuie în casa lui Anhise” (Dumézil 1993: 285). *Tu, genitor, cape sacra manu patriosque Penates;/ Me bello e tanto digressum et caede recenti/ Attrectare nefas, donec me flumine vivo/ Abluero* (*Aen.*, II, 717-720) „Tu, tată, ia tu-n mână cele sfinte./ Penații, strămoșească moștenire;/ Căci eu, ieșit din mare bătălie,/ Dintr-un măcel abia curmat, n-am voie/ Să mă ating de cele sfinte, până/ Ce-n apă curgătoare nu mă curăț” (trad. G.I.T., p. 119-120) – îi spune protagonistul părintelui său, iar imaginea acestuia, ținând în mâini Larii și Penații familiei, este o imagine cu valoare emblematică pentru cel care este *paterfamilias*, însărcinat să continue familia și cultul (vezi Coulanges 1984, I: 126), chiar în condițiile vitrege ale pribegiei: *Feror exul in altum* (*Aen.*, III, 11) „Mă duc surgun în larguri” (trad. G.I.T., p. 129). Pontif și căpetenie a dardanilor supraviețuitori, Anchises este cel care decide plecarea, separarea de vatra distrusă din temelii; el dă porunci oamenilor (*jubebat*) să lase pânzele în voia sorții, *dare fatis vela* (*Aen.*, III, 9). Expresia aceasta, operând o subtilă modificare într-una din formulele curente în limbajul marinăresc (*dare vela ventis* „a lăsa pânzele în voia vântului”), subliniază astfel, o dată în plus, caracterul pre-stabilit, determinat de *fatum*, al periplului teucrilor (Pichon 1936: 320): *Et pater Anchises dare fatis vela jubebat* (*Aen.*, III, 9) „ne zori ca să-ntindem norocului pânzele-Anchises” (trad. Coșbuc, p. 89).

În continuare, versurile revelează dimensiunile dramatice ale exilului, simțământul de deznădăcinare al celui silit să se despartă de orașul său, lăsat pradă flăcărilor (*omnis humo fumat*

Neptunia Troja, Aen., III, 3), și să își părăsească *litora patriae*, ținutul natal: *Litora cum patriae lacrimans portusque relinquo./ Et campos ubi Troja fuit* (*Aen.*, III, 10-11) „Eu părăsesc lăcrămând și portul și câmpii pe care/ Troia stătuse și țara-mi străbună” (trad. Coșbuc, p. 89). Pe cât de larg și îmbelșugat a evocat tragedia Ilionului în cartea a II-a a poemului său, pe atât de concentrat se exprimă Vergilius aici și este demn de remarcat faptul că extrema concizie a rostirii și tăietura expresivă a versului reliefează cu putere emistihul: *Et campos ubi Troja fuit*, ale cărui ecouri se prelungesc melancolic în sufletele cititorilor (vezi Pichon 1936, 320). Consemnând plecarea din Antandros, poetul înregistrează, realist, senzația trăită de viteazul ce pierde din ochi, rând pe rând, țărnul, portul și, mai apoi, și câmpia troiană:

«Enée quitte successivement: *litora, portus, et campos ubi Troja fuit*, III 10-11; il perd de vue d’abord le rivage où il s’est embarqué, puis le port et sa passe, enfin le profil des plaines troyennes qu’il distinguait encore, alors qu’il n’apercevait plus les détails de la baie et du port» (Saint-Denis 1935: 234).

Tristețea unui asemenea moment se concretizează în lacrimi și este admirabil felul cum, prin mijlocirea unui singur cuvânt – *lacrimans*, plasat în centrul versului –, artistul evocă tulburarea lăuntrică a expatriatului, a celui nevoit să își abandoneze (*relinquo*) *litora, portus, campos*. Un detaliu etimologic potențează contextual expresivitatea verbului *lacrimo*, derivat din substantivul *lacrima*, a cărui formă arhaică, *dacrūma*, a fost asociată, prin etimologie populară, cu adjectivul *lacer*(3) ‘ciopârțit, sfârțecat’ și care s-a modelat fonetic după acesta: *dacrūma*>*lacrūma*>*lacrima*. Deși falsă, o asemenea etimologie are meritul de a sluji la realizarea unei imagini emoționante, căci lacrima poate fi văzută ca o sfâșiere interioară a ființei umane, atinsă mereu de durerile și suferințele lumii. „Ca de atâtea ori, și aici tușa discretă a poetului se mărginește la a *sugera* simțămintele printr-un semn exterior („lăcrămând”), fără a le descrie. Sub această sobrietate de ton, se lasă percepută, subtil, toată „profunzimea durerii aceluia ce-și părăsește pentru totdeauna meleagurile natale”, notează Gabriela Creția (Creția 1978: 51): *Expletur lacrimis, egeriturque dolor* (Ovidius, *Tristia*, IV, 3, 38) „Durererile s-alină, se potolesc plângând” (p. 891). Reflex al unei naturi sensibile, emotive, lacrimile protagonistului au fost sancționate ca manifestări nebărbătești și, în ultimă instanță, ca o abdicare de la dimensiunea eroicului, familiară nouă, grație epeilor homerice. Însă aceste scăderi în plan eroic constituie un câștig în plan omenesc, căci e mai aproape de noi un astfel de individ, slab la început, dar care, trecând din încercare în încercare, din suferință în suferință, se întărește, dobândește putere și siguranță de sine (vezi Guțu 1970: 173-174; Creția 1978: 7; Petecel 1980: 13).

Pentru a înțelege totuși, în întreaga sa amploare, drama lui Aeneas și a tovarășilor lui, trebuie să clarificăm noțiunea de *patrie* la cei vechi. Pământ al părinților, *terra patrum*, ea era pentru ei locul de care nu se despărteau, indiferent de împrejurări și este foarte semnificativ faptul că tabloul ovidian al paradisiacei vârste de aur (*aurea aetas*) îi prezintă pe muritori atașați de ținutul propriu și necunoscând alte ținuturi decât cele de baștină: *Nullaque mortales, praeter sua, litora norant* (*Met.*, I, 96) „nici omul/ Nu cunoscuse alte țărâmurii decât ale lui” (p. 267). Ba și mai târziu, în răstimpul vârstei de fier, când spații noi erau cutreierate cu ajutorul corăbiilor, considerente de ordin religios îi împiedicau pe antici să abandoneze un spațiu sfințit de prezența strămoșilor divini (vezi Coulanges 1984, I: 193-194). O relație strânsă exista între acești *di patrii* și pământ, altarul – sfânt – fiind „simbolul vieții sedentare” (Coulanges 1984, I: 91): el era „așezat pe pământ”, ca să dăinuie în timp, fiind reședința fixă a zeilor casnici, instalați aici odată pentru totdeauna (vezi Coulanges 1984, I: 91-92). Datorită acestor zei „de neclintit” și datorită

mormintelor părintești, permanente, oamenii au pus „stăpânire” pe pământ, iar „pământul a fost, într-un anume fel, îmbibat și pătruns de religia vetrei sacre și-a străbunilor” (Coulanges 1984, I: 97).

„Patria fiecărui om” era, așadar, „partea de pământ pe care religia sa casnică sau națională o sanctificase; pământul unde erau îngropate osemintele strămoșilor, în care sălășluiau sufletele acestora. Mica patrie era domeniul familial, cu mormântul și vatra-i sacră. Marea patrie era cetatea [...], cu incinta-i sacră și cu teritoriul însemnat de religie” (Coulanges 1984, II: 13). „Pământul sacru al patriei” era o formulă plină de semnificații adânci pentru acele vremi, când pământul „era cu adevărat sacru pentru om”, fiind „lăcașul zeilor săi”. „Tot ceea ce omul avea mai scump se confunda cu patria sa. În ea își afla averea, liniștea, drepturile, credința, zeii” (Coulanges 1984, II: 13): *hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia* – scrie Cicero (*De legibus*, II, 3) „aici avem sanctuarele, neamul, rămășițele strămoșilor noștri” (p. 394). Patriotismul celor vechi – „simțământul energic ce era pentru ei virtutea supremă și către care tindeau toate celelalte virtuți” (Coulanges 1984, II: 13) – se motivează astfel prin relația cu totul specială dintre om și patria sa: „Iubirea de patrie este pietatea anticilor” (Coulanges 1984, II: 14). *Terra patrum*, ea trebuia „iubită așa cum îți iubești religia”, „așa cum Abraham îl iubea pe Dumnezeuul său, sacrificându-i-l până și pe propriul lui fiu”; ei trebuia „să i te supui așa cum i te supui unui zeu”; ei trebuia „să i te dăruiești cu totul, să vezi în ea totul, să i te consacri cu totul”, deoarece, în afara granițelor ei, sfinte, individul se situa „în afara vieții normale și a dreptului său”, neavând „nici religie, nici vreo legătură socială”: „Numai aici se află în posesia demnității sale de om și a îndatoririlor sale. El nu poate fi om decât aici” (Coulanges 1984, II: 14).

Titus Livius declara chiar, în acest sens:

Urbem auspicato inauguratoque conditam habemus; nullus locus in ea non religionum deorumque est plenus; sacrificiis sollempnibus non dies magis statim quam loca sunt in quibus fiant (Ab urbe condita, V, 52) „Avem la îndemâna noastră un oraș nou, întemeiat după porunca zeilor din cer. Nu este colțișor de țară unde să nu fie o dovadă de evlavie și de păstrare a datinelor credinței și unde să nu fie semne că zeii sunt mereu prezenți în viața noastră. N-avem în viața noastră atâtea zile la îndemână pentru sărbători și solemnități câte altare și locuri sfinte sunt, unde trebuie săvârșite slujbe” (p. 510).

Iar spusele sale puteau fi aplicate oricărui oraș, întrucât, „dacă fusese fondat conform riturilor, orașul îi primise în incinta sa pe zeii protectori care se statorniciseră aici, ca implantați în solul său, și care nu aveau să-l mai părăsească. Orice oraș era un sanctuar; orice oraș putea să fie numit sfânt” (Coulanges 1984, I: 199)¹ și era sortit să dureze veșnic, ca locaș al zeilor, care îl umpleau „cu prezența lor” (Coulanges 1984, I: 199).

O mărturie istorică grăitoare ne este oferită de același Titus Livius, care povestește că, după invazia galilor, Roma nu mai era decât un morman de ruine și poporul voia să se mute la Veii. Împotriva unei asemenea intenții s-au ridicat însă argumentele de necombătut ale lui Camillus, *diligentissimus religionum cultor (Ab urbe condita, V, 50)* „cel mai credincios și mai sânguincios păstrător al pravilelor și datinelor religioase” (p. 506):

Quid enim repetimus, quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si reciperatam ipsi deserimus? [...] Hos omnes deos publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? [...] quae vos, Quirites, nunc moveant potius caritate sua ut maneatis in sede vestra quam postea, cum

¹ Vezi „Ilionul sfânt” – Homer, *Iliada*; „Atena sfântă” – Aristofan, *Cavalerii*; „divina Lacedemonă” – Theognis (*apud* Coulanges 1984, I: 201).

reliqueritis eam, macerent desiderio. Non sine causa di hominesque hunc urbi condendae locum elegerunt [...]; hic Vestae ignes, hic ancilia caelo demissa, hic omnes propitii manentibus vobis di (Ab urbe condita, V, 51, 52, 54) „De ce ne-am mai recucerit noi patria de la galli? Pentru ce ne-am mai smuls patria împresurată din mâinile vrăjmașului, dacă, după ce-am salvat-o, iarăși o părăsim? [...] Cum, cetățeni? Aveți de gând, oare, să vă părăsiți toți zeii voștri și ai patriei și ai vetrelor voastre? [...] O, cetățeni! Mai curând s-ar conveni să fiți cu toții pătrunși de dragostea de patrie, rămânând în locuințele voastre, decât să fiți mai târziu sfâșiați de dorul ei, după ce veți părăsi-o! Nu fără rost și temei zeii și oamenii au ales aceste tărâmurii pentru întemeierea orașului [...]. Aici e focul Vestei! Aici sunt scuturile sfinte, coborâte din cer! Dacă rămâneți pe loc aici, toți zeii vă vor fi prietnici și vă vor ajuta!” (p. 508, 510, 514-515).

Este vorba, prin urmare, de argumente din sfera religiei, căci orașul, ales și întemeiat cu protecție divină, reprezenta *patria*, sălașul altarelor și penaiților, al zeilor, care se așezaseră în el și care nu puteau fi strămutați – așa că oamenii au rămas pe loc și au reclădit urbea (vezi Coulanges 1984, I: 199):

Movisse eos Camillus cum alia oratione, tum ea quae ad religiones pertinebat maxime dicitur [...] et plebs circumfusa adprobavit [...] urbs aedificari coepta (Ab urbe condita, V, 55) „Se spune că Furius Camillus a stârnit cel mai puternic răsunet, atât prin cuprinsul cuvântării sale, ca și prin partea care privea temeiul și rostul credinței [...]. Și atunci poporul care se afla în jurul senatului și-a dat încuviințarea sa [...] și orașul a început să se ridice din nou” (p. 515).

În astfel de condiții, este lesne de înțeles de ce anticii nu-și lăsau vatra decât forțați de împrejurări catastrofice ori de imperioase îndemnuri divine, ca în textul vergilian (vezi *Aen.*, II, 289-295, 692-703, 772-784 etc.). Dar și în asemenea cazuri, extreme, oamenii nu porneau la drum fără a-și lua cu ei, simbolic, pământul și străbunii – sub forma unor bulgări de țărână din vechea lor patrie. Mai apoi, în cadrul unui ceremonial complex, fiecare azvârlea câte-o mână de pământ „de acasă” într-o groapă săpată în solul noii lor patrii – *mundus* –, închizând acolo sufletele strămoșilor. Doar în urma acestui ritual, pământul străin se convertea în *terra patrum*, loc al Manilor; se putea, deci, înălța altarul și delimita preajma sfântă a viitoarei cetăți (Coulanges 1984, I: 193-194)¹.

În textul vergilian, eroul Aeneas, implicat afectiv în cele narate, se slujește de un adjectiv din familia lui *ex(s)ilium*, -*ii* ‘exil’: *exūl* (*exsūl*), -*ūlis* ‘exilat, pribeag’, pentru a sugera sentimentul acut de înstrăinare al celui obligat de vitregia sorții să-și părăsească *litora [...] patriae*. Foarte lapidar în construcția sa, emistihul *Feror exul in altum* (*Aen.*, III, 11) „sunt mânat pribeag în largul mării” reunește câțiva termeni-cheie ai enunțului poetic: *feror* (ce pune accentul pe subordonarea personajului față de destin), *exūl* (calificativ emblematic pentru condiția sa de exilat) și *in altum* („largul mării” – spațiu ce urmează a fi străbătut, în toată întinderea lui, de corăbiile troiene). Despărțindu-se de limanul natal, *Trojae [...] ab oris* (*Aen.*, I, 1), protagonistul cunoaște nevoia, firească, de a reface undeva, în altă parte, spațiul sacrosanct și securizant lăsat în urmă, acel „acasă” familiar – motiv pentru care pleacă la drum doar luându-și cu sine familia și zeii: *Feror exul in altum/ Cum sociis natoque, Penatibus et magnis dis* (*Aen.*, III, 11-12) „Și plec ca fugarii,/ Mării-ncrezând pe copil și pe zei, pe penaiți și tovarăși” (trad. G. C., p. 89). Suita de ablativ sociative din originalul vergilian se referă la elementul uman, dar și la cel divin (vezi Servius MDCCCLXXXI) – fapt extrem de semnificativ: *cum sociis* „împreună cu soții”, *natoque* „cu feciorul” (sinonim poetic pentru *filius*, *nātus* este ‘cel născut’ din Aeneas și Creusa, Iulus

¹ Cu privire la detaliile întemeierii, vezi Coulanges 1984, I: 193-195.

Ascanius, pe care ginta Iuliană îl va revendica drept străbun)¹, *Penatibus et magnis dis* (*Aen.*, III, 12) „cu Penații și marii zei”.

Reprezentat astfel, viteazul se revelează drept „căpetenia cultului, omul sacru, divinul întemeietor, a cărui misiune este aceea de a salva Penații cetății” (Coulanges 1984, I: 204): *Sum pius Aeneas raptos qui ex hoste Penates/ Classe veho mecum*” (*Aen.*, I, 378-379) „Cucernicul Enea sunt, cel care,/ Smulgându-mi chiar dintre vrăjmași penații,/ Îi duc cu mine pe corăbii” (trad. G.I.T., p. 53). Trăsăturile eroice ale personajului, „vitejia” și „zelul lui războinic” se îmbină în chip fericit cu *pietas*, „cu înțelepciunea, cu cumpătarea lui, calități care răspund armonios misiunii lui esențiale, aproape sacerdotale, aceea de a-i aduce, ocrotindu-i, pe zeii Troiei, de a le instaura cultul și, după pace, de a-i «dărui» poporului din Latium” (Dumézil 1993: 300). Deopotrivă *penātiger* (vezi Coulanges 1984: 207) și *dux*, destinul lui Aeneas aparține primei funcțiuni, cea regală și religioasă (vezi Dumézil 1993: 273-286): el „va păstra credințele de la Troia, ai cărei zei, *di patrii, Penates*, i-a salvat” și „va întemeia în Italia un nou Stat care, după câteva metamorfoze, va deveni Roma și va stăpâni lumea” (Dumézil 1993: 240).

Este un final apoteotic, abia întrezărit în penumbra viitorului – un final merit să răscumpere însă tragedia Ilionului, suferința expatrierii, a înstrăinării, precum și lungul și anevoiosul drum către Italia, țara făgăduinței, limanul nădejdelor eroului dardan.

Referințe bibliografice:

- CICERO 1983: *Despre supremul bine și supremul rău*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- COULANGES, Fustel de 1984: *Cetatea antică*. Studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei. Volumul I. Volumul II, Traducere de Mioara și Pan Izverna. Traducerea notelor de Elena Lazăr. Prefață de Radu Florescu. București, Editura Meridiane.
- CREȚIA, Gabriela 1978: Prefață și note la Vergiliu. *Eneida*. În românește de Eugen Lovinescu. Antologie, tabel cronologic, prefață, note și bibliografie: Gabriela Creția. București, Editura Albatros.
- DUMÉZIL, Georges 1993: *Mit și epopee*, vol. I, II, III. Traducere de Francesca Bătăceanu, Gabriela Creția, Dan Slușanschi, București, Editura Științifică.
- ERNOUT, Alfred, MEILLET, Alfred 2001: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Retirage de la 4e édition, augmentée d'additions et de corrections par Jacques André, Paris, Klincksieck.
- GUȚU, G. 1983: *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- GUȚU, G. 1970. *Publius Vergilius Maro. Studiu literar*. București: Editura Univers.
- LIVIUS, Titus 1959: *De la fundarea Romei*, I, București, Editura Științifică.
- OVIDIUS, Publius Naso [2001]: *Opere*, [Chișinău], [Editura Gunivas].
- PAPU, Edgar [1967]: Prefață la Vergiliu. *Eneida*. Traducere de Eugen Lovinescu. Text revăzut și note de Eugen Cizek. Prefață și note finale de Edgar Papu. [București], Editura Tineretului.
- PETECCEL, Stella 1980: Prefață la Vergiliu. *Eneida*. Ediție critică. Traducere de George Coșbuc. Ediție îngrijită, note și prefață de Stella Petecel. București, Editura Univers.
- PICHON, René 1936: In Virgile. *Oeuvres complètes*. Avec bibliographie, études historiques et littéraires, notes, grammaire, lexique et illustrations documentaires par René Pichon. Paris, Librairie A. Hatier.

¹ Anchises nu este amintit aici, fiindcă Vergilius arată că el nu a ajuns în Italia (vezi Servius MDCCCLXXXI: 336).

- SAINT-DENIS, E. de 1935: *Le rôle de la mer dans la poésie latine*. Thèse pour le doctorat ès lettres présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris. Lyon, Bosc Frères, M. & L. Riol Imprimeurs-Éditeurs.
- Servius MDCCCLXXXI: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*. Recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. vol. I. *Aeneidos librorum I-V commentarii*. Recensuit Georgius Thilo. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.
- ȘTEFĂNESCU, Tudor D. [f. a.]: *Aeneida lui P. Vergilius Maro*. Craiova, Tipografia „Biruința”.
- VERGILIUS, Publius Maro 1994: *Eneida*. Prefață și traducere din limba latină: G.I. Tohăneanu. Note și comentarii, glosar: Ioan Leric. Timișoara, Editura Antib.
- Vergilius 1980: *Eneida*. Ediție critică. Traducere de George Coșbuc. Ediție îngrijită, note și prefață de Stella Petecel. București, Editura Univers.

Surse electronice:

<http://www.thelatinlibrary.com/>

<http://www.hellenicaworld.com/Art/Paintings/en/PartPPRubens0026.html>

https://en.wikipedia.org/wiki/Aeneas,_Anchises,_and_Ascanius#/media/File:Aeneas,_Anchises,_and_Ascanius_by_Bernini.jpg